

VÁKÁR ZSANETT

ÁTTELEPÍTÉS VAGY GENOCÍDIUM?

Az örménykérdés végső megoldása az Oszmán Birodalomban

**Az oszmán törökök
1915-től 1923-ig
mintegy 1,5 millió
örményt öltek meg (...)
További 500 000
embert gyökerestül
kiteleptettek.
Az örmény javak
elveszttek, megsemmisítették vagy
eltulajdonították őket.**

■ Az örmények egy ősi, több mint háromezer éves nép, országuk a viharos történelem során rengeteg területet nyert és veszített. A dicső Örményország egykori határai a Kaszpi-tenger délnyugati partjaitól a Földközi-tenger Iskenderum-öbléig húzódtak. A szomszédos, terjeszkedő államokat viszont nemcsak területeinek nagysága aggasztotta, hanem az ország kedvező földrajzi adottságai is, például, hogy területén a selyemút útvonala is áthaladt.¹

Globális kulturális szempontból nagy jelentőségű népcsoport az övék. Az ókorban virágzó civilizációt építettek ki. Az örmény nyelvet is különleges, önálló indoeurópai nyelvként tartják számon, saját betűkkel és nyelvtannal. Az örmények a bibliai Noétól eredeztetik magukat, a kereszténység is a történelmük és kultúrájuk mélyen gyökerező eleme, hiszen az örményeké volt az első nemzet, amely a kereszténységet államvallássá nyilvánította Kr. u. 301-ben. Ez a korai keresztény identitás nagyban befolyásolta az örmény kultúrát, és megkülönböztette őket a szomszédos népektől.²

A környező hatalmak állandó hódításai miatt az ország meggyengült, nemegyszer ütköző állam volt két nagyhatalom határán, többször is két részre osztották, majd királyságként újraegyesítették. A mai Örményország csak nemrégiben, a Szovjetunió felbomlásával vált független köztársasággá. Jelenleg alig 30 000 négyzetkilométeren fekszik a Kaukázus hegyláncától délre, csak töredéke a történelmi területeknek.

Az örmény népnek folyamatosan szenvednie kellett, időről időre százezrével kényszerültek menekülni. Ennek, illetve nagyrészt az örmény genocídium következményeként Örményország mára arányaiban a legnagyobb diaszpórával rendelkező ország a világon. Annak ellenére, hogy a népirtást elkövető fél a genocídium tényét tagadja, mára már a történészek és kutatók világszerte elismerik a tényeket. Nagyrészt egyetértenek abban is, hogy maga a népirtás két szakaszban zajlott, emellett pedig elkülönítenek két, előzménynek tekinthető periódust is.

A „véreskezű” Abdul-Hamid

■ Az oszmán törökök 1453-ban elfoglalták Konstantinápolyt, ezzel az örmény területeket is beolvasztották, és egy szilárd, terjeszkedő Oszmán Birodalmat hoztak létre, amely a 17. századra már Bécs kapujánál kopogtatott.

Az Oszmán Birodalom multinacionális és többvallású állam volt, több népcsoport olvasztótégelye. Az örményeknek azonban keresztény kisebbségként el kellett viselniük a másodrendű állampolgári státuszt, és bár bizonyos szabadságjogokat kaptak, köztük a kereszténység gyakorlását, extra adókkal és hatósági diszkriminációval kellett szembenézniük, amely kiterjedt az igazságszolgáltatásra, a kormányzásban való részvételükre, de a polgári és tulajdonjogaikra is.³

Az 1800-as évek közepére, amikor az alkotmányosság eszméje végigsöpört Európán, egyes örmények több jogot kezdtek követelni, például védelmet a korrupciós tisztviselőkkel és az elfogult adózással szemben. Míg a legtöbb örmény a birodalom tagjának tekintette magát, értelmiségiek szervezett csoportjai a diszkrimináció ellen tiltakoztak, és reformokat kértek a kormánytól, de a követeléseik között nem szerepelt egy szuverén örmény állam létrehozása.

A XIX. században az Oszmán Birodalom hanyatlásnak indult, az 1877–78-as orosz–török háborút követő San Stefanó-i békeszerződés értelmében pedig területeket veszített többek közt Oroszország javára.

Az orosz örmények egyre inkább érdekeltek lettek abban, hogy támogassák az Oszmán Birodalomban élő örményeket az emberi jogokért folytatott küzdelmükben, a békeszerződés ugyanis az oroszokra bízta az oszmán örmények jogainak biztosítását. A nagyhatalmak azonban (Nagy-Britanniával az élen) nem engedhették, hogy a térségben tovább nőjön az orosz befolyás. Ezért az 1878-as berlini kongresszuson aláírt szerződéssel tulajdonképpen visszafordították az örményekre vonatkozó kedvező feltételeket. Ahelyett, hogy külső katonai erők avatkoztak volna be, magát a szultánt jelölték ki az örmények védelmére, így gyakorlatilag saját magától kellett megvédenie keresztény alattvalóit.⁴ A felmerülő örménykérdés így az orosz–török háborút követően nemzetközi ügyé vált, hiszen az egész jó eszköz volt arra, hogy a nagyhatalmak a birodalomra befolyást gyakoroljanak. Sajnálatos módon azonban, az örményellenes hangulat a konzervatív muszlimok és a nemesség köreiből ezután csak fokozódott.

II. Abdul-Hamid szultán álláspontja szerint a külföldi beavatkozás csak azzal volt megakadályozható, ha megelőzik, hogy az örmények is függetlenséget vívjanak ki. A berlini kongresszus megalapozta az örménykérdés megoldásának török változatát, miszerint, ha nincsenek örmények, nincs örménykérdés sem.⁵ A hamidi mérsárlások tulajdonképpen a szultán extrém megtorlás formájú válaszlépése volt az ellen a nyugati nagyhatalmi törekvés ellen, hogy ellenőrizzék a reformok bevezetését és alkalmazását.⁶

A legsúlyosabb mézszárlásokra ebben az időszakban, 1894 és 1896 között került sor. A szultán felfüggesztette a parlamentarizmust, és örményellenes politikájával kiérdemelte a „véreskezű” és a „vörös szultán” beceneveket. A hamidi mézszárlások néven ismert események számos kutató szerint a bekövetkező népiirtás előhírnökei voltak.

A török hadsereg az első csapást Szaszun városára és a környező 40 falura mérte, ezzel elpusztítva 10.000 embert.⁷ 1895 szeptemberétől Konstantinápolyban és más városokban is örményellenes pogromokat rendeztek. Majd 1896-ban a tömeggyilkosságokat a főváros mellett új lendülettel folytatták, többek között Urfa és Mush városaiban. 1894 és 1896 között így 300.000 fegyvertelen örmény esett áldozatul, emellett 100.000 örményt kényszerítettek rettentően erőszakosan a muzulmán hitre, és még ugyanennyit kitoloncoltak.⁸

A mézszárlások egyedülálló jellegük miatt nagy megbotránkozást keltettek, az újságok világszerte hírt adtak róluk.

A vezetők kicserélődtek, a politika a régi maradt

■ II. Abdul-Hamid szultán még a törökök szemében is gyűlölt volt, ami oda vezetett, hogy 1891 és 1896 között *Ifjútörökök* néven nacionalista, alkotmánypárti politikai tömörülések jöttek létre Európában. Legradikálisabb szervezetük, az *Unió és Haladás Bizottsága*, (Committee of Union and Progress, a továbbiakban csak *CUP*) 1895-ben Párizsban azért alakult, hogy puccsot szervezzenek a szultán ellen.⁹ 1908. július 23-án a CUP-nak sikerült is a szultán hatalmát megdőntenie, majd 1909-ben alkotmányos kormányzatot alakítottak ki a francia forradalom „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség” szlogenjének égíse alatt. Az örmények ekkor reménykedni kezdtek. Az idő múlásával azonban a kormányban a liberalizmus hívei alulmaradtak a radikális törökösödési politikát hirdető csoporttal szemben. Az ifjútörökök jól álcázott, ízig-vérig nacionalistákként folytatták az elnyomó és vérengző politikát. Annak hívei voltak, hogy egy „tiszta” török nemzet érdekében a birodalom összes nemzetét asszimilálni kell, ha szükséges, véres eszközökkel.¹⁰

1909 áprilisában a nagyszámú örmény lakossal bíró Adana városában a feszültségek kiéleződtek. Azok a törökök ugyanis, akik a szultán támogatói voltak, nehezményezték, hogy az örmények új lehetőségeiket ünneplik. Így április 13-ától, a szultán hatalmának visszaállítására tett kísérlet részeként újra örményeket gyilkoltak.

A pogrom három napig tartott, és a brit konzulhelyettes fellépésével ért csak véget, amikor már 1 500 asszír keresztény és több mint 20 000 örmény vesztette életét.¹¹ Más kutatók úgy vélik, hogy a mézszárlások örmény áldozatainak száma a 30.000-et is elérte.¹² Richard Hovannisian történész magyarázata szerint az adanai örmény vallási vezető nacionalista retorikával hirdette, hogy népének most már jogában áll megvédenie magát. A törökök számára viszont az alkotmányos kormányzás korszaka veszélyeztette a felsőbbrendűségüket. Az összezördülés még aznap lázadást váltott ki, ami az örmény negyedek elleni támadásokhoz vezetett, de a hatóságok csak két nappal később léptek közbe. Április 25-én Adana örmény negyedeiben egy pokoli tűzvészsel a város közel felét elpusztították. Több törököt és örményt is felakasztottak az erőszak kiprovokálásáért, de a leginkább felelős személyek megúszták büntetés nélkül.¹³ A kutatók úgy vélik, hogy az adanai események a genocídium előzményének tekinthetők.

■ Az „Európa beteg emberének” tartott Oszmán Birodalom az 1912–13-as balkáni háborúk során tovább gyengült. Az oszmánok egyik legnagyobb ellensége még mindig az Orosz Birodalom volt, amely veszélyeztette a határok biztonságát. Emellett az orosz hadseregben valóban szolgáltak örmények, így az oszmán kormány attól tartott, hogy az örmények árulást követhetnek el. Ez a félelem hozzájárult az örmények elleni török közhangulat erősödéséhez. Az Oszmán Birodalom ráadásul a központi hatalmak oldalán 1914-ben belépett az I. világháborúba, és az oroszok elleni ütközetekben veszélyt jelentett a határ mindkét oldalán élő örmény lakosság.

Az oszmánok 1914–1915 telén súlyos vereséget szenvedtek az oroszoktól, és a kormány ezért az örményeket hibáztatta. 1915 márciusától kezdve az örmények dezertálása és árulása lett az egyik érv, amelyet a hatóságok rendszeresen felhoztak a megtorló intézkedések indoklásaként.¹⁴ Ezzel párhuzamosan pedig kifejlődött egy szélsőségesen nacionalista politika, amely hamar támogatást szerzett a török lakosság körében.

A pánturkizmus nem más, mint a türk népek felsőbbrendűségének eszméje, egy török fajon alapuló nacionalizmus, amely az 1890-es évektől kezdve bontakozott ki, és rövidesen az ifjútörökök és a CUP központi ideológiájává vált.¹⁵ Ebben az elképzelésben nem volt helye az örményeknek.

A CUP legbefolyásosabb vezetői a triumvirátus néven emlegetett Enver Pasa hadügyminiszter, Talát Pasa belügyminiszter és Dzsemál Pasa haditengerészeti miniszter voltak. A befolyásos törökök meg voltak győződve arról, hogy államuk számára az egyetlen elérhető jövő a birodalom etnikai és vallási homogenizálása, és az, ha a nem muszlimokat valamilyen módon kiiktatják. A hűtlen keresztényekkel szembeni rendkívüli erőszak lehetősége az oszmán nép számára is egyre racionálisabbá vált.¹⁶

Az ifjútörök vezetőség tudta, hogy nem háríthatja el sokáig az európai nagyhatalmak elől az örményekre vonatkozó reformokat, emellett meg voltak győződve arról, hogyha a Kis-Azsia szívének tartott Nyugat-Örményország függetlenedne, az a birodalom létét fenyegetné. Úgy érezték, hogy az örménykérdést egyszer s mindenkorra meg kell oldaniuk.¹⁷ Ezzel a gondolattal pedig egy szimbolikus határt léptek át, amely visszafordíthatatlanul a népirtás irányába terelte az eseményeket. Azzal, hogy az Oszmán Birodalom csatlakozott a háborúhoz, az antant már nem szólhatott bele a belügyeibe. Hogy az elkövetők a világháborúban elszalaszthatatlan lehetőséget láttak, azt a genocídium egyik kulcsfigurájának, az oktatásügyi miniszternek a szavai is bizonyítják. 1914 végén egy titkos pártülésen nyilatkozta, hogy: *„Az örmény népet mind egy szálíg ki kell irtani, (...). Most egy háború van készülődőben, s nem lesz több ilyen kedvező alkalom. A nagyhatalmak beavatkozása és a média hangos protestálása el fog sikkadni, és még ha meg is tudják, kész ténnyel fognak szembenézni, s így a problémát végképp lezártuk. (...) szükséges, hogy mindegyikőjüket elpusztítsuk a legutolsó emberig. (...).”*¹⁸

A birodalomban az időszakosan megisméltódó, arabok, szírek, görögök, bolgárok, szerbek és örmények elleni mérsárlások tulajdonképpen hozzászoktatták a társadalmat ahhoz, hogy ne keltsen felháborodást a nem török kisebbségek öldöklése. Ezek is kedvező feltételeket teremtettek az elmaradott,

vérszomjas tömegek bevonására. Mondhatni, hogy az Oszmán Birodalom anatómiája tipológiailag egy „népirtó állam”.¹⁹

A kormány 1914 őszen különleges milíciákat hozott létre a deportálások és gyilkosságok végrehajtására, ugyanis mintegy 10.000 török és kurd elítéltet engedtek ki a börtönökből.²⁰ 1915 tavaszára a CUP vezetői megragadták a háború által lekötött világ adta lehetőséget. Az örmények deportálására vonatkozó parancs tehát a CUP jól átgondolt terve volt, amelyet többek között a külföldi konzulátusok és követségek archív anyagai bizonyítanak, különösen Németorszáé. Egy Berlinbe küldött jelentésben Talát pasának az „örmények likvidálására” vonatkozó parancsait idézik. Néhány kiszivárgott török dokumentumból arra következtethetünk, hogy a deportálásra vonatkozó titkos határozatot a belügy-minisztérium 1915. április vége felé távirattal küldte el a régióknak.²¹

A hadba lépéssel az országot mozgósították, így a 18–45 év közötti örmény férfiakat is besorozták, közel hatvanezret. Leginkább csak építési munkákat bízta rájuk, azonban ők voltak a népirtás első fázisának áldozatai. Enver pasa hadügyminiszter 1915 februárjában elrendelte, hogy az összes örmény katonát fegyverezzék le, majd 50–100 fős csoportokban gyilkolják meg őket.²² Ezt követte a vörös vasárnapnak nevezett április 24-e, amelyet a népirtás szimbolikus kezdődátumának tartanak, és amely ma az örmény népirtás emléknapja világszerte. Aznap vádemelés nélkül tartóztattak le és végeztek ki polgári vezetőket, értelmiségieket, orvosokat, üzletembereket és művészeket, lényegében a nyugati örménység elitjét. Ezzel gyakorlatilag lefejezték az örményeket: nemcsak katonai erő, de politikai és értelmiségi vezetők nélkül is maradtak, lényegében szerveződni és ellenállni képtelenek voltak. Ezután a népirtás terve az egész birodalomban elindult, érintve Nyugat-Örményországot, Kilikiát és Nyugat-Anatóliát. Sok örmény férfit egyszerűen kivezettek a lakhelyük határába, és ott gyorsan kivégezték őket.

Az örmény nép nagyarányú deportálásának jogalapja az az „Ideiglenes kitelepítési törvény” volt, amelyet május 27-én léptettek érvénybe. Ez lehetővé tette, hogy a városokból és falvakból katonai erővel kilakoltassák a megmaradt örményeket. Az ideiglenesnek nevezett áttelepítés valójában az örménység módszeres sivatagba taszítása volt azzal a céllal, hogy a lakosságot a fronttól távol eső területekre telepítsék át, ahonnan – meggyőződésük szerint – az örmények jelenléte a török hadseregre nem jelenthetett veszélyt. A főként nők, gyerekek és idősek, akiket deportáltak, arra kényszerültek, hogy minimális élelemmel és el-látmánnyal, hosszasan kígyózó halálkonvolyokban a szíriai Deir ez-Zor városába és az azt körülvevő sivatagba vonuljanak. A deportáltak közül sokat a különleges szervezet központi alakulatai mészároltak le, de a kurd portyázók is veszélyt jelentettek rájuk, mert az örményeket kifoszthatták, megerőszkolhatták vagy megölhették.²³ Túlélési esélyeik így borzasztóan alacsonyak voltak, de pont ez volt a cél. A kitelepítési terv után rövidesen az az ideiglenes kisajátítási és lefoglalási törvény is érvénybe lépett, amellyel az örmények minden tulajdona, földje, ingatlanja és használati is a hatóságok által lefoglalhatóvá váltak.

Hónapokon belül a Tigris és az Eufrátesz folyók eltömődtek holttestekkel, szennyezve a vízellátást azok számára, akik még éltek. A vérhas és más betegségek elszabadultak, és azok, akiknek mégis sikerült túlélniük a menetelést, szabadtéri koncentrációs táborokban találták magukat a Deir el-Zor-i sivatagban. De ezeket a táborokat nem menedékhelynek szánták. Voltak köztük átvonulótáborok és tömegsírok elhelyezésére létrehozott haláltáborok is. Az ide érkezőket

gyakran tömegesen elégették, megmérgezték vagy vízbe fojtották. A megalázott, gyakran meztelenül érkező nőket megerőszakolták, az idős férfiakat és fiúkat pedig megverték, megégették, megcsonkították.

A stratégia része volt az is, hogy a meg nem gyilkolt gyermekeket asszimilálják. Az elrablásuk után török háztartásokba olvasztották őket, másokat pedig sietősen megnyitott török árvaházakba helyeztek. Ezekről a gyerekektől így elvették identitásukat, kulturális emlékezetüket és anyanyelvüket, de megfosztották őket vallásuktól és nevüktől is.²⁴

A konstantinápolyi (ma isztambuli) és szmirnai örmények többsége megmenekült a deportálástól az európai konzulok jelenlétének és a diplomaták közbenjárásának köszönhetően. Voltak ugyanakkor ellenállási esetek is Urfában, Shabin-Karahisarban és a Musa-Dagh-hegységben.

A genocídium második és egyben utolsó fázisa 1916. február végén kezdődött, a Kis-Ázsia belső tartományaiban hátramaradt utolsó örmények deportálásával. Ezek az örmények katonacsatládok tagjai, kézművesek, illetve orvosok és gyógyszerészek voltak, akiknek a törökök hasznát vették a háború alatt. De 1918-ra nagyrészt őket is megölték vagy elmenekültek. Törökország új vezetőjének, az Atatürknek is nevezett Musztafa Kemálnak a parancsára (aki egyébként 1919-től, a török függetlenségi háború végeztével eltörölte a szultánságot, és 1923-ban köztársaságot kiáltott ki) a Nyugat-Kilíkiában még megmaradt örményeket, görögöket és asszírokat kiűzték.²⁵

Az örmény népirtás valóban tömeges megsemmisítési kísérlet és etnikai tisztogatási folyamat volt, a 20. században az első. Az oszmán törökök 1915-től 1923-ig mintegy 1,5 millió örményt öltek meg kivégzés, éheztetés, betegség és fizikai bántalmazás következtében. További 500 000 embert gyökerestül kitelepítettek. Az örmény javak elvesztek, megsemmisítették vagy eltulajdonították őket. Egy 3.000 éves civilizáció gyakorlatilag megszűnt létezni.²⁶ De a világháború leple alatt lezajlott népirtásnak nemcsak örmény áldozatai voltak, 800.000 görög és 300.000 káldeus-asszír életet is követelt.²⁷

Mivel az elkövetőket végül az oszmán bíróság nem büntette meg, az örmény *Nemezis* nevű szervezet az oszmán bíróság ítéleteinek a végrehajtását utólag kézbe vette. A szervezet így bosszút állt, és lelőtte többek közt a menekülőben levő Talát és Dzsemál pasákat.²⁸

Az örmények szükségese „áthelyezése”

■ A *népirtás* kifejezés az örmények megsemmisítésének idejében még nem is létezett. A terminust csak 1944-ben alkotta meg a lengyel zsidó jogtudós Raphael Lemkin, aki az örmények és a zsidók tragédiáját is tanulmányozta. A népirtás mint nemzetközi büntett jogi fogalmát így végül az 1948-ban elfogadott, a népirtás büntetetének megelőzéséről és megbüntetéséről szóló ENSZ-egyezmény határozta meg.

Fontos azonban, hogy az örmény népirtást közvetlenül a Török Köztársaság kikiáltása után tabutémává nyilvánították. Ennek egyik oka, hogy a köztársaságot nagyrészt a CUP tagjai alapították, akik nyilvánvalóan a borzalmak felelősei voltak. Ráadásul az 1923 után is hatalmon maradó oszmán polgári-katonai elit továbbra is úgy látta, hogy az örmények az ország belső ellenségei. Ezért azt, aki Törökországban a köztársaság korai történelmét bírálja, hazaárulónak tekintik.²⁹ 1923 óta hivatalosan letagadják a népirtás tényét, sőt azok, akik genocídiumról

beszélnek, a török identitás megsértése miatt 10 évig terjedő börtönbüntetéssel sújthatóak a török Btk. 301. cikkelye alapján. Ennek ellenére mára már 24 állam ismerte el hivatalosan a ténytet, és az objektív történések számára is világos, hogy valóban népirtás történt, amely ráadásul jól dokumentált is. Szerencsére több száz török értelmiségi is akad, aki bátran kiáll az igazság mellett.³⁰ Viszont a törökországi hivatalos álláspont csupán az „örmények áthelyezéséről” szól egy esetleges, oroszokhoz való átállítás megelőzése érdekében.³¹

A török tagadás politikáját azonban felülírja az igazság, ugyanis oszmán és nyugati archívumok is egyaránt megerősítik azt, hogy a kormányzó CUP párt szándékosan, szisztematikusan hajtotta végre Anatólia etnovallási homogenizálását, hogy a területein élő örmény lakosságot elpusztíthassa. Ezt többek között az úttörőnek számító török tudós, Taner Akçam is állítja.³² De úgy tűnik, ez még mindig kevésnek bizonyul ahhoz, hogy a törökök egyetemesen elismerjék a ma élő, szétszóródott örményeknek a népirtás tényét. A népirtás beismerésére, a végtisztesség megadására a leszármazottak egyébként teljes joggal tartanak igényt, de a török politikai hagyományokat tekintve ez valószínűleg nem fog következni.

■ JEGYZETEK

1. Gazdovits Miklós: *Az erdélyi örmények történetéből*. Misztótfalusi Kis Miklós Református Sajtóközpont, Kvár, 2000. 10.
2. Gazdovits Miklós: *Az erdélyi örmények története*. Kriterion, Kvár, 2006. 39.
3. Richard G. Hovannasian: *The Armenian Question, 1878–1923*. In: *The Crime of silence: the Armenian genocide*. [A hallgatás bűne: az örményországi népirtás] The Permanent People's Tribunal, Zed Books Ltd. 11–33. 12.
4. Peter Balakian: *The Burning Tigris. The Armenian Genocide and America's Response*. [Az égő Tigris. Az örmény népirtás és Amerika reakciója] Harper Collins ebooks. 39.
5. Edgar Hovhannisjan. *Örménymészárlások Abdul Hamid uralkodása idején: Az örmények kiirtásának első hulláma az Oszmán Birodalomban*. In: Katalógus – Az Országos Széchényi Könyvtár és az Örmény Nemzeti Könyvtár kiállítása, *Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. 100 éve történt az örmény népirtás*, 2015. 44.
6. Merenics Éva: *Örményellenesség és népirtás az Oszmán Birodalom végnapjaiban*. In Czézár Nikolett – Kovács Bálint – Őze Sándor: *Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban – 100 éve történt az örmény népirtás*. Magyar Napló, Bp., 2018. 51.
7. Nikolaj Hovhannisján: *Az Örmény Genocídium*. Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, Bp., 2009. 39.
8. Hovhannisján: i. m. 41.
9. George A. Bounmotian: *A Concise History of the Armenian People. From Ancient Times to the Present*. [Az örmény nép összefoglaló története. Az ókortól napjainkig] Mazda Publishers Inc., Costa Mesa California, 2006. 269.
10. Hovhannisján: i. m. 41.
11. Merenics Éva: *Az adanai mészárlás*. web: <https://rubicon.hu/cikkek/az-adanai-mesarlas>. (2022. 01. 11)
12. Alfred de Zayas: *The Genocide Against the Armenians 1915–1923 and the Relevance of the 1948 Genocide Convention*. [Az örmények elleni 1915–1923-as népirtás és az 1948-as népirtási egyezmény jelentősége] Haigazian University, Beirut, 2010. 24.
13. Richard G. Hovannisian: *The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876–1914*. In: Richard G. Hovannisian ed.: *The Armenian People: From Ancient to Modern Times* [Az örmény nép: Az ókortól a modern időkig], Vol. 2. St. Martin's Press, New York, 1997. 230–231.
14. Raymond Kévorkian: *The Armenian Genocide. A Complete History*. [Az örmény népirtás. A teljes történet.] I. B. Tauris, London – New York. 240–242.
15. Christopher J. Walker: *World War I and the Armenian Genocide* [Az első világháború és az örmény népirtás] In: Richard G. Hovannisian: i. m. 241–243.
16. Taner Akçam: *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*. [A birodalomtól a köztársaságig: A török nacionalizmus és az örmény népirtás] Zed Books Ltd., London–New York, 2004. 190–193.
17. Hovhannisján: i. m. 56.

18. Mevlan Zade Rifat: *Türkiye inkılabının iç yüzü* [A török forradalom belső arca], Halep, 1929.
89. In: Hovhanniszián: i. m. 59–60.
19. Hovhanniszián: i. m. 53.
20. Kévorkian: i. m. 184.
21. Akcam: i. m. 167–169.
22. Hovhanniszián: i. m. 63.
23. Anouche Kunth: *Treading paths of violence: Displacements of bereft Armenian children in the aftermath of genocide* [Az erőszak ösvényeit taposva: a népirtás nyomán elhurcolt örmény gyerekek kitelepítése]. Research Handbook on Child Migration. Edward Elgar Publishing Limited, Massachusetts, 2018. 9–22. 11.
24. Kunth: i. m. 11.
25. Sarah Cohan: *A Brief History of the Armenian Genocide*. [Az örmény népirtás rövid története.] Social Education. National Council for the Social Studies 69 (6), 2005. 333–337.
26. Hambersom Aghbashian: *Turkish Intellectuals Who Have Recognized the Reality of the Armenian Genocide* [Török értelmiségiek, akik felismerték az örmény népirtás valóságát]. Volume II. Nor Or Publishing Association Inc. Altadena, 2018. 3.
27. De Zayas: i. m. 24–25.
28. Hovhanniszián: i. m. 85.
29. Akcam: i. m. 8.
30. Aghbashian: i. m. 3.
31. Kemal Çiçek: *Relocation of the Ottoman Armenians in 1915: A Reassessment* [Az oszmán örmények áttelepítése 1915-ben: Újraértékelés]. Review of Armenian Studies 2010 (22.) 115–134. 115.
32. Taner Akcam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, p. xxiii. In: Ronald Grigor Suny: *„They Can Live in the Desert but Nowhere Else” A History of the Armenian Genocide*. [„A sivatagban élhetnek, de sehhol máshol nem.” Az örmény népirtás története] Princeton University Press, Princeton – Oxford, 2015. 17.

